

Az individuális és a kollektív tudattalan fenomenológiájáról Freud, Jung és Husserl nyomán*

I. BEVEZETÉS

Az alábbi tanulmányban az individuális és kollektív tudattalan fenomenológiai megközelíthetőségének problémájával fogunk foglalkozni. A tudat a fenomenológia központi kérdése; minden fenomenológiai vizsgálódás alfája és ómegája. A tudat eredetével és mibenlétével kapcsolatos fenomenológiai kutatások azonban már több évtizede (szigorúan véve magának a fenomenológiai mozgalomnak a megszületésével egy időben, vö. pl. Ullmann 2017) abba az irányba mutatnak, hogy a tudat teljes konkrétságában csak a tudattalan problémájával szerves összefüggésben, attól gyakorlatilag elválaszthatatlanul érthető meg. Tudat és tudattalan fogalmi végső soron gyakorlatilag egymásra utalt fenoméneként mutatkoznak meg.¹ A tudattalan fenomenológiai, filozófiai elemzése reményeink szerint hatékony segítséget fog nyújtani abban, hogy általa – mint a tapasztalat nem-tudatos, homályban lévő, a maga módján mégis aktív, eleven regiszterének feltárása révén – magának a tudatos tapasztalatnak és gondolkodásnak, magának a tudatnak a geneziséhez és lényegi szerkezetéhez is közelebb tudjunk férközni.

A pszichoanalízisről, Freud és Jung munkásságáról, törekvéseiről természetesen Husserl tudott (vö. pl. Hua XLII: 113, 126). Nézeteikkel kapcsolatban alapvetően az volt a felfogása, hogy egy lényegileg *naturalista* áramlatról van szó; tehát egy olyan megközelítésmódról, amellyel szemben a fenomenológia alapjában véve kritikus volt. A tudattalan mint fenomenológiai probléma azonban ennek ellenére, vagy ezzel együtt jelen volt gondolkodásának horizontján – életművének viszonylag korai fázisától (már a *Logikai vizsgálódásokról* [1900/01]) kezdve egészen

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj BO/00421/18/2 számú projektjének támogatásával készült. A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségükért szeretnék köszönetet mondani a következőknek: Bókay Eszter, Rekvényi Katalin, Tornyóssy Mária és Vermes Katalin. Szeretnék köszönetet mondani továbbá a tanulmány két anonim bírálójának is, akik számos inspiráló és lényegbevágó javaslattal látták el a dolgozatot.

¹ „Sarkítva fogalmazva: a fenomenológia arról beszél, amiről tudunk, Freud viszont arról, amiről nem. Ez a szembeállítás azonban azt feltételezi, hogy világosan szétválasztható az, ami tudatos, és az, ami tudattalan. Nem találóbb-e vajon a tudatost és a tudattalant a tapasztalati mező két absztrakt végpontjának tekinteni?” (Sajó 2009. 67.)

annak legvégéig. Husserl számára fokozatosan világossá vált az a szerep és jelentőség, amelyet a tudattalan problémája a tudat egészének megértése tekintetében betöltött, illetve birtokolt. A harmincas évek első felében Husserl már a tudattalan egy olyan kidolgozott elméletével rendelkezett, amely figyelemre méltó párhuzamokat mutatott Freud és Jung elképzeléseinek egyes vonásaival; annak ellenére, hogy Husserl elutasította az utóbbiak naturalista alappozícióját.

A nevezett három szerző között, illetőleg közelebbről, a pszichoanalízis (illetve az érett, majd idős Jungnál: leginkább analitikus vagy komplex pszichológia) és a fenomenológia közt elsősre mindenekelőtt a különbségek azok, amik különösen szembeötlők. Jungnál és Freudnál már eleve a világba ágyazott, többnyire traumákkal, legalábbis különböző fokú és súlyú lelki nehézségekkel terhelt szubjektumról van szó. Husserlnél a filozófus a fenomenológiai beállítódásban az epokhé hatálya alatt áll. Figyelme a világ transzcendenciájáról leválasztott tudat immanens és evidens adottságaira irányul. A freudi és jungi értelemben vett tudattalanhoz egy ilyen elemzésmódban csak a konstitúció egy kellőképp magas fokán kerülünk közel; már a világi szubjektum konstitúciójának a szintjén. Azonban a fenomenológiai redukció alatt, a tisztán immanens tudatot vizsgáló fenomenológiai analízis számára is egy bizonyos ponton bejelentkezik a tudattalan kérdésköre; legelőször is mint a világos, tematikus tudat ható- és látóköréből kikerülő tartalmak, vagy csupán jelenlétüket és hatásukat közvetetten jelző mentális fenomének problémája. Az immanens adottságszférára irányuló fenomenológiai reflexió pedig az elemzések kellőképp magas fokán egészen hasonló következtetésekhez és megfigyelésekhez juthat, mint amilyenekkel Freudnál és Jungnál találkozhatunk – csupán fenomenológiailag, transzcendentálisan megtisztított és megalapozott formában.

Freudnál a tudattalan individuális és a létezés biológiai aspektusához kötődő jellege van előtérben. A psziché a freudi megközelítésben egy olyan *gépezethez* hasonlít, mely energiákat keringet és alakít át egyazon rendszerben. Ezek az energiák az *ösztönökből* származnak, ily módon kötődik a tudattalan az ember fiziológiai és biológiai működéséhez. Az ösztönök (elsősorban a szexualitás és agresszió ösztönei) vágyak formájában kielégülésre törnek; ezeket a vágyakat azonban, a civilizáció körülményei közepette, a tudat *elfojtja* mint problematikus, vagy egyenesen helytelenítendő törekvéseket. Azok a vágyak és képzetek, melyeket a tudati *cenzúra* nem enged kifejeződni, illetve tudatosulni, tudattalan lelki tartalmak formájában továbbra is befolyásolják, meghatározzák a psziché egészének aktivitását. A lelki élet ösztönös része egy moralitás előtti korszak örökségét hordozza; és ezen archaikus réteg megnyilvánulásait a tudatos réteg (a második topográfiai modellben, avagy a strukturális modellben a *felettes én* [Freud 1923/2011]) a moralitás, a kulturálisan kifejlődött társadalmi normák álláspontjáról cenzúrázza, illetve igyekszik megregulázni).

A freudi individuális vagy személyes (perszonális) tudattalannal szokás szembeállítani a jungi kollektív tudattalant (mindenekelőtt magának Jungnak a nyo-

mán [Jung 1936/2011: *A kollektív tudattalan fogalma*]). Tény, hogy a két szerző tudattalan-felfogása között erőteljes hangsúlyeltolódások vannak: Jungnál a tudattalan közösségi, kollektív és kulturális jellege, meghatározottsága kerül előtérbe. De aligha volna állítható, hogy a tudattalannak ez az értelmezése Jung saját vívmánya. A „kollektív tudattalan” terminus Jungnál először az 1916-os *A tudattalan struktúrája* című tanulmányában jelenik meg. Freudnál azonban maga a tudati cenzúra is egy belsővé tett, kollektív, társadalmi normarendszer működésmódját fejezi ki (az *Álomfejtésben*); és az 1913-as *Totem és tabu* című könyvében pedig közvetlenül és kifejezetten is vizsgálja a tudattalan társadalmi, kollektív és kulturális oldalát. A hangsúlyokat és a kidolgozottság fokát tekintve azonban helytálló azt mondani, hogy Jungnál a tudattalan sokkal inkább egyénfölköti, interszubjektív és interperszonális funkció, mint Freudnál. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy Jung különös gondot fordít arra, hogy a kollektív tudattalan eredetét és konkrét formáinak kibontakozását mindenütt összekösse az ösztönös alappal (igaz, alkalmasint közvetítések hosszú láncán keresztül).

Míg Freudnál és Jungnál, ahogy mondtuk, a tudattalan problémája a konkrét, világhoz kötött, empirikus emberi élet egészének kontextusában vetődik fel, részben a traumák és mentális működési zavarok, nehézségek szempontjából, részben mint a lelki élet általános magyarázó elve, addig Husserlnél a tudattalan fenomenje a fenomenológiailag megtisztított és redukált immanens tudat szerkezeti elemzésének bizonyos pontján (pontjain) vetődik fel, a vizsgálódások szükségszerű következményeként. Ami Husserlnél úgy jelenik meg, mint tudattalan, az Freudnál leginkább a „tudatelőttés” fogalmának felelne meg:² tehát olyasmiről, ami kívül esik a tudat fókuszán, az éppen adott és világosan tudott tartományán, a háttérbe simul vagy elfeledett, *de elvileg hozzáférhető*. Freudnál és Jungnál a tudattalan az individuum szempontjából *nem hozzáférhető*, pontosan ehhez kell a terapeuta közvetítése, munkája, vagyis egy külső vonatkoztatási pont. Husserlnél a tudattalan (mint ami a freudói pszichoanalízis tudatelőttésének a hozzátvetőleges megfelelője) szintén összetett, bonyolult fejlődésen ment keresztül: (1) a statikus fenomenológiában (háttérben lévő, mellékesen figyelembe vett vagy egyáltalán nem tematizált tartalmak), (2) az időtudat filozófiájában (lesüllyedt retenciók, illetve be nem töltött, és a tudatosság szintjét el nem érő protenciók), (3) a genetikus fenomenológiában (a passzív szintézisek, illetve a tudatfolyam szerkezetének alakulására is hatással lévő tudattalan tartalmak) és végül (4) az ösztönök és a generativitás késői (harmincas évekbeli) husserli elméletében, amelynek egyik döntő mozzanata az interszubjektivitás lesz.

² Legalábbis ez a standard értelmezés Husserl tudattalan-fogalmával kapcsolatban, amit pl. Talia Welshnél találunk (Welsh 2002. 169). Később látni fogjuk, hogy ez azért nem feltétlenül a teljes kép. Nicolas Smith szerint például – mint később részletesen is látni fogjuk – Husserl felfogása a tudatról és tudattalannról nagyon is közeli rokonságot mutat az elfojtás és a dinamikus tudattalan freudói elképzelésével (Smith 2010).

A tudattalan husserli elméletének egyik érdekes vonása, hogy míg az 1930-as évek előtti fázisokban megjelenő értelmezésekkel kapcsolatban el lehet mondani azt, hogy ezeknél igazából nem a pszichoanalízis értelmében vett (maga az individuum számára nem hozzáférhető) tudattalanról van szó, hanem valójában a tudatelőttés szféra különböző megnyilvánulási és működési formáiról, addig a harmincas évek, az ösztönintencionalitást és generativitást kidolgozó husserli koncepciója már be tudja illeszteni magába az ilyen (szűkebb, illetve szigorúbb) jelentésben értett tudattalant is; az *interszubjektív közvetítéseknek* a szubjektum önmegismerésében, illetőleg önkonstitúciójában birtokolt fontossága hangsúlyozása révén. Az idős Husserlnél az ösztönök szisztematikus elmélete egyfelől a freudi tudattalanhoz közelíti a tudattalan általa képviselt felfogását, másfelől a generativitás (a kulturális és társadalmi tartalmak, viszonyok és összefüggérendszer egyik nemzedékről a másikra hagyományozódása) ösztönökön nyugvó struktúráinak elmélete pedig Junghoz viszi közel Husserlt. A harmincas években Husserl eljut a teljesen konkrét, világban élő és tevékenykedő szubjektum fenomenológiájához, amely már integrálni tudja a cenzúra, az elfojtás és a különböző hártási mechanizmusok pszichoanalitikus elméletét is.

A tanulmány, a jelzett témáknak megfelelően, három nagyobb részre tagolódik: Freud és az individuális-perszonális tudattalan, a kollektív tudattalan jungi elmélete, individuális és kollektív tudattalan Husserlnél.

II. FREUD ÉS AZ INDIVIDUÁLIS-PERSZONÁLIS TUDATTALAN

Némileg szimbolikusnak tekinthető az 1900-as évszám abból a szempontból, hogy akkor jelenik meg Freud *Álomfejtés* című műve, valamint Husserltől a *Logikai vizsgálódások* első kötete; két olyan könyv, amelynek fő célja a tudat mibenlétének és működésének megértése. Ismeretes módon a két szerző pályájában még egy fontos találkozási pont is van: mindketten Brentano tanítványai; aki, bár elutasította a szubjektum számára *ekvileg* hozzáférhetetlen tudatot (vö. Ullmann 2017. 5 sk.), az atematikus, implicit tudat problémáját (mely ily módon a tudatelőttés fogalmával mutat szoros hasonlóságot) fontos kérdésnek tartotta (vö. Brentano 1874/1973. 79).³ Freud forrásai azonban a tudattalanról alkotott saját felfogásának kimunkálása során sokkal inkább Schopenhauer, Nietzsche és mindenekelőtt Theodor Lipps voltak (vö. Ullmann 2017. 2).

A tudattalan a freudi pszichoanalízis számára a cenzúra (*Zensur*), illetve az elfojtás (*Verdrängung*) fogalmain keresztül válik megközelíthetővé (Freud 1923/2011. 13). A cenzúra, illetve az elfojtás bizonyos mértékig a tudat, illetőleg a tudatos én *önvédelmi mechanizmusa*; egy olyan lelki mechanizmus, mellyel az én (a tudat) végső soron saját integritását szeretné védeni, és világbeli normális működését kíván-

³ A tudattalan brentanói elméletéről bővebben lásd még Torma 2018.

ja biztosítani. A lelket Freud egy gépezethez hasonlítja (*seelischer Apparat*), mely önszabályozó módon próbálja saját működését optimalizálni. Freud értelmezése szerint a civilizáció csupán egy vékony kéreg az ember mélyen civilizáció előtti eredetű ösztönélete fölött; olyan kéreg azonban, mely rendkívül erős ellenállást fejt ki az ösztönélet számos megnyilvánulásával szemben. Az ember ösztönéletéből ugyanis késztetések egész olyan sora ered (mindenekelőtt a szexualitás és az agresszió ösztöneinek köréből), amelyeket a „civilizált világban” nem élhetünk ki közvetlenül; amelyekről „civilizált” ember nem beszél, sőt még csak nem is gondol rájuk. Az elfojtott ösztönkészítetésekből, vágyakból tudatalatti lelki tartalmak, tudattalan képzetek lesznek, melyek azonban továbbra is „nyomást” fejtenek ki a tudati cenzúrával szemben, továbbra is kielégülésre (és tudatosulásra) törnek, és feszültséggel töltik meg a lélek egészét. Ezekből a lefojtott tartalmakból, illetve belőlük fakadó feszültségből (feszültségteli tendenciákból, lelki folyamatokból) viszont kisebb-nagyobb működési zavarok, rosszabb esetben súlyosabb törések (traumák) származhatnak. A *terapeuta* mindenekelőtt magukkal a lelki zavarokkal találkozik, és látható megnyilvánulásaik felől próbálja meg felfejteni azok közvetlenül láthatatlan, a mélyben rejlő, tudattalan okait.⁴ A tudatos cenzúra erőteljes nyomást fejt ki a zavarokat előidéző tartalmakra – Freud szerint ezért is van szükség a külső vonatkoztatási pontra, a terapeuta személyére, aki egy külső pozícióból képes arra a feltáró munkára, amelyre maga a páciens nem.

Ennek az elméletnek az első szisztematikus kifejtési terepe az *Álomfejtés* volt. Úgy vélem, túlzás nélkül elmondható, hogy Freud volt az első, aki az álmok birodalmát koherens módszertannal rendelkező, tudományos igényű lélektani vizsgálódások tárgyává tette. Az álmok úgy mutatkoztak meg, mint szimbolikus vágyteljesítések és -kielégülések. Amit a tudati cenzúra az éber én elől elrejtett, azok álmalakzatok és -történetek formájában jutottak kifejezésre. Freud elemzéseinek számára az álmok részben potenciális vagy aktuális lelki problémák indikátorai-ként jelennek meg; tudatos és tudattalan motivációk (az ember „civilizáltabb ol-

⁴ Különösen ügyelni kell arra, hogy ezen a ponton ne mossuk egybe Freud két különböző korszakát: nevezetesen a tulajdonképpeni pszichoanalízis születése előtti és utáni korszakot, mely sokak szerint a csábítási elmélet 1897-es elvetéséhez kötődik. Freud már 1885-ben elfogadja Jean-Martin Charcot azon elméletét, mely szerint „a neurózisok okai traumák elfojtott emlékei” (Szummer 2014. 167). Freud továbbá 1893-ban megalkotja az úgynevezett „csábítási elméletet”, „amely szerint a neurózist kiváltó patogén tényező egy, a »külső valóságban« – többnyire a gyermekkorban – ténylegesen lejátszódott csábítás traumája” (Szummer 2014. 73). Ezt az elméletet és az általa implikált jelenségkör általános voltát Freud annyira komolyan veszi, hogy „gondolatban saját apját is abúzzsal vádolja öccsével és húgaival kapcsolatban” (Szummer 2014. 167). Később az elméletet ebben a formában feladja, és ezt az eredeti traumát interiorizáltként fogja fel, olyanként tehát, amely „pusztán” a gyermeki tudat fantáziavilágában játszódik le. Döntő mozzanatként értékelhető Freud munkásságában, amikor „1897-ben, a csábítási elmélet elvetésével Freud egyértelműen és véglegesen áthelyezi a pszichoanalízis fókuszát a (külső) valóságból a »belső valóságba«, azaz a képzelet világába” (Szummer 2012. 60; Szummer 2014. 151). A csábítási elmélet elemeinek és fejlődésének részleteiről lásd Szummer Csaba 2014-es könyvét, és különösen annak 6. fejezetét (2014. 101–115).

dala” és ösztönélete) közti ütközési zónaként, illetve a két tartomány közti feszültségek szimbolikus-képszerű manifesztációinak szférájaként. Az álmok közeli tanulmányozása egyszerre vet fényt a tudatos és tudattalan működésére, viszonyára; s a két területet ezek a vizsgálatok úgy tárják fel, mint ugyanannak az egyetlen, szervesen összefüggő egységnek a két, egymástól elválaszthatatlan oldalát. Funkciója szerint az *álmotorzítás* (*Traumentstellung* és annak fő megnyilvánulási formái: a *sűrítés* [*Verdichtung*] és az *eltolás* [*Verschiebung*]) egyik fő feladata pontosan az lenne, hogy biztosítsa az individuum normális működését az életben; részben hogy oldja a kielégületlen ösztönkésztetések okozta feszültséget, részben hogy mégse sérüljön az én önképe és a szubjektum világba való illeszkedésének normatív feltételei (magyarul, hogy maga és mások előtt ne kelljen az individuumnak amorális, a civilizációs normákkal összeütközésben – vagy azokon kívül – álló egyénnek tünnie). Van azonban, hogy az álmok jelentette feszültségoldó mechanizmus nem tud elég hatékony lenni; túl erőteljes késztetések, túl súlyos traumák húzódnak a felszín alatt, melyek a terapeuta feltáró munkáját, illetve egy további lépésben (a sikeres – vagy legalábbis valószínűnek látszó – feltárás után) a terapeuta és páciens közös problémamegoldó erőfeszítéseit igénylik.

Az *Álmofejtés*, ismeretes módon, az ún. *első topográfiai modell* részletes kidolgozásának és bemutatásának az első dokumentuma is. Eszerint a lélek három nagy tartományból áll: tudatos, tudatelőttes (a közvetlenül nem tudott, elfelejtett, de elvileg a szubjektum számára felidézhető tartalmak birodalma [emlékezet]) és a tudatalatti. Az ily módon leírt psziché (valamint a pszichoszexuális fejlődési szakaszok hozzá kapcsolódó elmélete) Freudnál univerzális magyarázó elvvé emelkedett; olyan egyetemes princípiummá, amelytől a szerző azt remélte, hogy általa meg tudja magyarázni általában az emberi társadalom és kultúra történetének és működési módjainak legfontosabb, legalapvetőbb jellemzőit. Freud az emberi élet legkülönbözőbb területeit és jelenségeit vizsgáló, módszeres és kiterjedt értekezések sorában, művészeket és művészi alkotásokat elemző írásokban, kultúr- és vallástörténeti fejtegetésekben próbálta meg demonstrálni elgondolásainak általános érvényességét. Bár a tudattalan elsősorban az egyes ember szintjén jelent meg nála⁵ (mint a szóban forgó személy saját tudattalanja, mint elfojtott vágyak és ösztönkésztetések, traumatikus események, mindenki, még maga előtt is szégyellt gondolatainak, tetteinek, tapasztalatainak rezervátuma), a *cenzúrában* épp a szociális mozzanat jelentkezik be mint a tudattalan működési mechanizmusának lényegi része; a cenzúra épp hogy társadalmi normák és elvárások kikristályosodásának és belsővé tételének következménye (és ne feledjük: a következő – a második topográfiai avagy a strukturális – modellben [Freud 1923/2011] a felettes én már a tudattalanhoz tartozik).

⁵ Megjegyzendő, hogy Freud valláspszichológiai műveiben (is) esik szó kollektív traumákról; így pl. az 1913-as *Totem és tabu*ban, illetve a szerző utolsó, halála előtt egy pár nappal megjelent *Mózes* című könyvben is (1939/1987).

A fejlődési vagy érési folyamat során Freud szerint a mindenkori egyén azzal a kihívással szembesül, hogy az örömet (Lustprinzip) megtanulja összhangba hozni a valóságelvvvel (Realitätsprinzip).⁶ Az individuum rákényszerül, hogy így vagy úgy, de képes legyen arra, hogy (akár tudattalan) vágyait összhangba hozza az elérhetővel, a reális lehetőségekkel. Noha ennek a feladatnak a konkrét nehézségi foka nagyban függ a szóban forgó szubjektum képességeitől, lehetőségeitől, alkatától és helyzetétől, a legtöbb esetben mégis nagyon nehéz dologról van szó: az ösztön-én (vagy ősválami [es]) mindig többet akar, a személyiség egy nagyon nehezen kielégíthető és lecsendesíthető aspektusáról van szó; az ösztön-én – vagy ősválami – ahhoz, hogy az ember normálisan tudjon működni a világban, bizonyos pontokon szükségképpen korlátozásra szorul. Ezek a korlátozások elkerülhetetlenül feszültségeket szülnek a lélekben, melyeket valahogy fel kell dolgozni vagy le kell vezetni, egyébként veszélybe sodorják az egyén lelki épségét, stabilitását, ellehetetlenítik vagy legalábbis nagy mértékben megnehezítik, hogy normális életet éljünk. A feldolgozás vagy kezelés egyik alapvető mechanizmusa Freudnál a szublimáció (Sublimation), amikor az ebből a feszültségből keletkező energiát vagy a le nem vezetett, ki nem elégített (mert esetleg ki nem elégíthető) energiát átalakítjuk valami másba: például szellemi (művészi, tudományos vagy filozófiai) alkotások létrehozásába, illetve ilyen alkotási folyamatba. Ebben a formában Freud a szublimáció aktusainak, illetőleg műveleteinek, lényegi konstitutív szerepet szán a kulturális szféra megteremtésében és mozgásban tartásában, vagyis a kulturális történelem alakításában.

A freudi pszichoanalízis fejlődésében a második, igazán lényeges állomást Az ősválami és az én című kötet 1923-as megjelenéséhez szokás kötni, melyben az általa kifejlesztett lélektani megközelítésmód addigi eredményeit összegzi és továbbgondolja. Ez a második topográfiai vagy strukturális modell első szisztematikus dokumentuma. Ebben az újabb modellben (melyet én, felettes én [Über-Ich] és ösztön-én vagy ősválami [das Es] hármassága alkot) a tudatos és a tudatelőttes (mint a szubjektum által elvileg tudatossá tehető) az én tartományába lesz utalva. A tudattalant felettes én és ősválami vagy ösztön alkotják; a tudattalan birodalma e kettő permanens küzdőtereként jelenik meg. A felettes én civilizációs normák és társadalmi elvárások önszervező, a lélek egész rendszerén belül részleges, saját ágenciával bíró (szerves fejlődési folyamaton keresztül ki-kristályosodó) gyűjtőhelyeként jelenik meg. Az ősválami vagy ösztön-én, mint korábban a tudattalan mint olyan, továbbra is az ösztönkésztetéseknek, ener-

⁶ Freudnál először: Freud 1911. Az Álomfejtésben a „kínkerülési elv”-et (Unlustprinzip) használja; (mármint a kín elkerülésére való törekvés elvét). Az 1920-as Túl az örömeven című munkájában az életösztönrel (valamint a vele összekapcsolódó öröm- és realitáselvvvel) szemben beszél a halálösztönrel, mely a szerves létbe való visszatérés eredeti vágyát hivatott kifejezni, és Freud többek között az agresszió ösztönét szerette volna vele magyarázni (Freud 1920/2003). A halálösztönrel azonban itt, mint jelen témánk szempontjából nem központi elemmel, nem tudunk részletesebben is foglalkozni.

giáknak és elfojtott képzeteknek az előbbi pszichikus alrendszerrel (a felettes énnel) szembeni, hasonlóképpen saját ágenciával bíró, erőteljes, önszerveződő szférájaként mutatja meg magát. A psziché egészének Freud szerint e két, egymással állandó összeütközésben álló lelki alrendszer (felettes én és ösztön-én) között kell kialakítania egy érzékeny egyensúlyt (melyet azonban bármiféle traumatikus tapasztalat, gondolat, szó, esemény vagy tett felboríthat), és működését ezen folyamatos egyensúlyozáson keresztül kell optimalizálnia. Az *élet*, Freud értelmezésében, *permanens krízis: folyamatos billegés az örömele és a valóság-ele*, az igazán vágyott és – a talán – még elérhető között. Ebben a billegésben az én végső soron az örömeleket próbálja meg maximalizálni,⁷ és – optimális esetben – megpróbálja ezt az örömmaximalizáló tendenciát, illetve folyamatot civilizáltabb, kulturáltabb mederbe terelni; kedvező esetben a civilizáció, a kulturáltság minél magasabb fokán próbálja meg realizálni az örömelekeresés ösztönét és aktusait.

Tanulmányunk szempontjából az a kérdés, hogy Freudnak a pszichoszexuális fejlődés egyes szakaszaira (mint orális, anális és fallikus [Ödipusz- és Elektra-komplexus]) vonatkozó konkrét, empirikus hipotézisei, valamint az egyes tényleges pszichológiai mechanizmusokkal kapcsolatos természettudományos célzatú feltevései mennyire helytállóak, vagy mennyire vehetők megcáfoltak, *teljesen mellékes; ez a kérdés a jelen írás lényegét semmilyen mértékben sem érinti*. Ami itt számunkra fontos, az az individuális tudattalannak, illetve az ösztönéletből és az elfojtásból való eredetének általános freudi leírása, mely – túl az empirikus tényeken és hipotéziseken – a tudattalan működésében megnyilvánuló, a tapasztalati mező önszerveződésének a priori elveire és feltételeire utaló olyan strukturális mozzanatokot és összefüggéseket tesz megragadhatóvá, amelyek fenomenológiai szempontból is alapvető jelentőséggel bírnak. Itt mindenekelőtt olyan motívumokról van szó, mint például a tudat *önellenállása*, illetve arról az ellenállási tendenciáról, amit a tudat bizonyos gondolatokkal, tapasztalatokkal szemben mutat; továbbá az emberi életben bekövetkező traumáknak, a szubjektum traumatizálódásának a freudi elméletéről.

III. A KOLLEKTÍV TUDATTALAN JUNGI ELMÉLETE

A tudattalan mint kollektív tudattalan koncepcióját (amelynek az individuális vagy személyes tudattalan is a része) Jung állította a középpontba és dolgozta ki részleteiben is; jöhet – mint arra fentebb utaltunk – ennek az elképzelésnek számos eleme megtalálható már magánál Freudnál is; mégpedig alkalmasint a kidolgozottság magasabb fokain is. De a hangsúlyeltolódás nyilvánvaló: Jungnál a tudattalan meghatározó mozzanatává válik az interszubjektív, kulturális és törté-

⁷ Illetve, ahogy említettük, a *Túl az örömeleken* című írásban van ezzel egy részben ellentétes, az örömeleket bizonyos módon kiegészítő tendencia: a halálösztön.

neti dimenzió, melyet sokkal gazdagabb, elmélyültebb és szerteágazóbb módon dolgozott ki, mint Freud. Nála, a tudattalan feltárásában, a kulturális és kollektív aspektus jelentette a vezérfonalat. Minden vitájuk ellenére Jung nem vetette el a freudi alapokat; legalábbis azok bizonyos lényegi elemeit. Így továbbra is alapvető maradt nála az *ösztönélet*, amely változatlanul minden kulturális fejlődés és tudattalan formáció végső alapzatát képezte nála. Jung nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a lelki élet ösztönös és kulturális rétegét összekösse egymással, de az elvi és tudományos alapok tisztázásán túl figyelmét mindenekelőtt ez utóbbira, a tudattalan kollektív és kulturális jellegének kidolgozására összpontosította.

A „kollektív tudattalan” terminus először 1916-ban bukkan fel Jungnál, *A tudattalan struktúrája* című tanulmányában (Jung 1916/2016). A kollektív tudattalan az individuális vagy személyes tudattalant felölelő, azt saját mozzanataként integráló koncepcióként bontakozott ki nála. A kollektív tudattalan működésének magyarázatában az egyik legjelentősebb elem az *archetípus* fogalma. Magával az „archetípus” kifejezéssel először az 1919-es *Ösztön és tudattalan* című írásban találkozunk; a gondolatnak azonban régre nyúló előzményei vannak magánál Jungnál, és előtte az egész nyugati filozófiai, kultúrtörténeti hagyományban is (vö. Samuels 1986). Az „archetípus” koncepciója korábban az „őskép” (*Urbild*) címszava alatt jelent meg nála (egy Jakob Burckhardttól kölcsönzött kifejezés), már az 1912-es *A libidó változásai és szimbólumai* című kötetben (Jung 1912/2011). Az előbb említett *Ösztön és tudattalan* című szövegben jól megfigyelhető az arra irányuló módszeres törekvés, hogy a tudattalan ösztönös és kulturális (kollektív-szociális) szintjét összekapcsolja egymással. Másutt (*Pszichológiai típusok*, 1921) Jung az *evolúció* szerepére utal; arra, hogy az agynak a törzsfajlás során kialakult szerkezete tartalmazza a kollektív tudattalan egyes konkrét működési és megnyilvánulási módjainak biológiai-neurológiai feltételeit; jóllehet itt pusztán a kollektív tudattalan lehetőségeinek, mozgásterének élettani alapjairól van szó, nem pedig mechanikus determinációról (Jung 1921/1995). A kollektív szimbólumok, álomképek Freudnál is megjelenő elképzelésében tetten érhetjük a jungi archetípus közvetlen előzményét a pszichoanalízisben; amit részben maga Jung is elismer (Jung 1976/1977);⁸ igaz, a biológiai feltételezettség (és speciálisan a szexualitás szerepe) Freudnál sokkal erősebb, mint Jungnál. Jungot sokkal jobban érdekli, hogy az ember előtti előzmények *után a kulturális történelem* milyen kollektíve birtokolt tudattalan alakzatokat hozott létre az egyes társadalmakban.

Az *archetípusok* olyan univerzális szimbólumok (néha szimbólumegyüttesek), melyek végső soron ösztönös bázissal rendelkeznek, de amelyek alapvetően a közösségi gyakorlatban alakultak ki, képzetek és tevékenységi formák általános mintáiként (*Muster*); *lesüllyedtek a közösségi emlékezet mélyére*, ahol továbbra is lényegi módon meghatározzák az egyének és az általuk alkotott csoportok világképét,

⁸ Ilyen archetípus volt Jung szerint Freudnál az „Ödipusz-komplexus”.

gondolkodásmódját, valamint a szociális praxis legkülönbözőbb szegmenseit és területeit.⁹ Archetípusok úgy jönnek létre, hogy bizonyos állandó szerepek és folytonosan visszatérő szituációk sűrűsödnek bele szimbólumokba (vagy szimbólumegyüttesekbe); melyek azután ezeket a szerepeket és szituációkat bizonyos kulturális mélységgel, jelentőségteljes (narratívákba ágyazott) tartalommal töltik meg, és gördülékenyebbé teszik a szóban forgó szerepek működtetését, illetőleg az örökké ismétlődő helyzetek kezelését. Így például a *Nagy Anya* archetípusa az *anyasággal* kapcsolatos különböző képzetek, rítusok és praktikák egyetlen szimbólumba tömörült, tudatalatti megjelenése (vö. Neumann 2005); melynek különböző kultúrákon belüli konkrét megnyilvánulási formái bizonyos járulékos összetevőkben, motívumokban különbözhet, de egy bizonyos, jól körülhatárolható képzet- és praxisegyüttest tekintve van egy viszonylag szilárd és általánosnak tekinthető *magja*, mely képzetek és tevékenységek meghatározott körét aktiválja az anyaság specifikus, egyedi szituációiban. Az archetípusok a kollektív tudattalan mélyén szunnyadnak, annak strukturális alkotóelemeiként. Úgy lépnek működésbe, úgy fejtik ki hatásukat, hogy az ember észlel bizonyos olyan érzéki elemeket vagy ingereket (illetve ezek kombinációját vagy együttesét), amelyek az éppen aktuális archetípus által felölelt képzetrendszer érzéki megjelenési módjainak körébe tartoznak.

Jung szerint elvileg korlátlan számú archetípus lehetséges – az adott közösség, kultúra specifikus történelmének függvényében, generációk sorozatán keresztül bármilyen szituáció, szerep archetípussá sűrűsödhet össze, és ülepedhet le a közösségi emlékezet (tudattalan) mélyére.¹⁰ Vannak azonban olyan általános archetípusok, melyek minden ismert emberi kultúrában megtalálhatóak, ily módon „kulturális univerzáléknak” számítanak,¹¹ mert magának a társadalmi életnek az alapvető vonásait tükrözik. És végül vannak olyan archetípusok is, amelyek még mélyebben, még lényegibb módon gyökereznek az emberi természetben, az emberi létezés alapszerkezetében; archetípusok, amelyek minden lehetséges emberi személyiség szükségszerű strukturális alkotóelemeiként jelennek meg. Jung öt ilyen archetípust sorol fel: az önmaga (*Selbst*; ez a személyiség központi szervező elve, az az elv, amely minden mozzanatot egységbe foglal), *persona* (ez

⁹ Horváth Lajos a *fantázia* szerepét hangsúlyozza a jungi archetípusok születésében. Tanulmányában a jungi és a fenomenológiai elmélet szisztematikus összehasonlítását végzi el; különösen tekintettel a fantázia jelenségére. A *sematizáció* jelenti írásában az egyik lényeges pontot, amelynek mentén összekapcsolja a jungi pszichoanalízist és a fenomenológiai megközelítést. Ebből a szempontból hosszán elemzi azt is, hogy Jungnál a fantázia különböző működés módjainak és működtetés módjainak (a fantázia révén elvégzett konkrét gyakorlatoknak) milyen terapeutikus funkciójuk és jelentőségük van (Horváth 2012).

¹⁰ A „kollektív emlékezet” (Maurice Halbwachs) itt a „kollektív tudattalannal” szorosan összekapcsolódó fogalomnak tekinthető, hiszen a „kollektív tudattalan” végső soron úgy jelenik meg, mint közösségi emlékek, traumák, tapasztalatok gyűjtődénye.

¹¹ Mivel általános kulturális mintázatokról van szó, az „archetípus” fogalma összekapcsolható a „kulturális univerzáléknak” a szociológián, antropológián és etnológián belül kialakult koncepciójával (Emile Durkheim, George Murdock, Claude Lévi-Strauss, Donald E. Brown).

az a kép, amelyet a világ felé mutatunk), *anima* (a lélek női aspektusa), *animus* (a lélek férfi aspektusa) és az árnyék (a személyiség sötét aspektusa, azon vonások gyűjteménye, amelyekkel a tudatos én, az ego inkább nem szeretne azonosulni; néha a személyes tudattalan mint olyan) (Jung 2016). Jung szerint ez az öt archetipikus mozzanat, amelyek magának a személyiségnek mint olyannak a magszerkezetét alkotják, nélkülük nincs emberi személyiség. Ez a struktúra alapozza meg a személyiségfejlődést, és ennek az öt mozzanatnak az egysége szolgál alapul minden további archetipikus képződésnek is (ebben a formában pedig: minden további szociális fejlődésnek).

Jung archetipikus motívumokról, eseményekről, tapasztalatokról, figurákról beszél; melyek kibontakozásához, fejlődéséhez és megszilárdulásához az öt, fentebb említett (személyiségkonstituáló) archetípus alkotta centrális struktúra adja a végső archetipikus alátámasztást. Azonban ez az öt archetípus is már eleve szociális térbe van ágyazva; Jungnál kezdettől fogva a kulturális-interszubjektív dimenzió a hangsúlyos. Az egyes ember és a személyes tudattalan már eleve ennek részeként jelenik meg. Az ösztönök jelentette bázis – melynek legközelebbi következménye az öt alapvető archetípus alkotta egység – szintén már úgy jelentkezik a szerzőnél, mint ami lényegileg kulturális jelentőséggel viselős; mint ami utat nyit a társadalmi-kulturális fejlődés felé. Sőt, az ösztönök jungi felfogásának egyik legfontosabb vonása éppen az, hogy ezek kezdettől fogva társas, bennünket a szociális létbe integráló ösztönökként tűnnek fel; melyek bizonyos módon a kultúraalkotás, a kulturálódás felé hajtanak bennünket. Az ösztönök freudi és jungi értelmezésében itt tetten érhető egy jelentős hangsúlykülönbség; az ösztönök Freudnál úgymond visszahúznak bennünket az állatvilág felé, Jungnál már az ösztönök is előrehajtanak bennünket a civilizáció felé. E tekintetben két, egymást kiegészítő megközelítésmódról beszélhetünk, amelyek az ösztönök más-más vonását helyezik előtérbe.

A pszichoterápia terén az interszubjektív, kollektív dimenzió jelentőségének kiemelése, előtérbe helyezése azzal jár, hogy a traumák, illetve a tudatnak a traumákkal való szembesülésével szembeni *ellenállása* (és az ebből következő terapeutikus, pszichoanalitikus feladat) szintén nyomatékosan kollektív vonatkozást nyernek. A terapeutikus figyelem középpontjába kerülnek a kollektív traumák, a teljes közösségeket érintő megrázkódtatások, kollektív lelki sérülések és ezek szimbolikus, archetipikus lecsapódásai, valamint a közösségi emlékezet és tudattalan mélyén való továbbélésük; mely diszfunkciókat eredményez az egyéni életben éppúgy, mint egy közösség általános életében. A terápiát természetesen individuális szinten lehet és kell elvégezni, de a gyógyítás feladata és munkája – a kollektív traumák színterén – nagyobb, társadalmi-közösségi jelentőséget nyer.¹²

¹² Virág Teréz magyar jungiánus pszichológusnő a holokausztot vizsgálta ilyen kollektív traumaként (vö. Virág 1996).

Jelen tanulmányunk szempontjából Jung speciális jelentősége abból a szisztematikus elméleti munkából fakad, amelynek során módszeresen megmutatta, hogy az egyéni-személyes tudattalan hogyan illeszkedik eleve egy közösségi térbe, a kollektív tudattalan nyitott szférájába, és hogy átfogó erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy megmutassa, hogyan kapcsolódnak egymáshoz, hogyan hatnak egymásra és fakadnak egymásból a tudattalan ösztönös és kulturális mozzanatai, melynek során mindvégig (nem aránytalanul, de jól észrevehetően) a kulturális jelleg volt nála a hangsúlyosabb. Úgy gondolom, Freud és Jung elmélete a tudattalan általános filozófiai és pszichológiai problémája szempontjából jól kiegészítik egymást; ahol az elsőnél a tudattalan egyéni-személyes jellege, valamint az ösztönélet jelentősége (mint a tudattalan végső származási helye) dominált, míg a másodiknál a kulturális és a szociális aspektus volt a meghatározó és az irányadó. Freud és Jung esetében, a kifejezett filozófiai vonatkozások és megfontolások mellett, végső soron empirikus célzatú hipotézisekről és eszmefuttatásokról van szó, amelyek mindamellelt (mint azt korábban, már a Freudról szóló részben is hangsúlyoztam) a tudat működésében, illetve a tapasztalat önszerveződésében benne rejtlő a priori mozzanatokra és feltételekre utalnak, amelyek közvetlenül is relevánsak a tudattalan fenomenológiai elmélete szempontjából. Ezek az alapjellegüket tekintve empirikus elképzelések lehetővé tesznek egyfajta „denaturalizálást”, illetve transzcendentális átvilágítást, amelynek révén fontos adalékként szolgálnak a tudattalan fenomenológiája számára. A tanulmány soron következő, harmadik részében egy ilyen, végső soron a priori igényű, de az empirikus teóriákkal és kutatásokkal is aktív, intenzív kapcsolatot ápoló fenomenológiai elméletre való törekvés jegyében vizsgáljuk meg közelebbről Husserlnek a tudattalanról alkotott saját elméletét, illetve annak különböző fázisait.

IV. INDIVIDUÁLIS ÉS KOLLEKTÍV TUDATTALAN HUSSERL NÉL

A tudattalan problémája mint az éber, figyelmes tudat határfenoménje, végigkíséri Husserl munkásságát, legalább a *Logikai vizsgálódásokról* kezdve (1900/1901) egészen az utolsó évek kutatási kéziratáig. A tudattalan husserli értelmezése leginkább a pszichoanalízis tudatelöttes-fogalmával mutat szoros párhuzamot. Ennek a fogalomnak Husserlnél lényegi velejárója a *közvetlen*, első személyű tematizálhatóság gondolata: az, hogy ami tudattalan, jelen volt vagy jelen van, legalább elvileg *közvetlenül* tudatosítható, tematizálható egy egológiai pozícióból, az első személyű perspektívából. Fontos megjegyezni, hogy a tudattalan pszichoanalitikus elméleteinek egyik legfontosabb motívuma, a tudattalannak a tudatosítással szemben ébredő *ellenállási ereje* (ami a pszichoanalízisben szükségessé teszi a terapeuta, illetve pszichoanalitikus közreműködését, segítségét), *Husserl-nél sem hiányzik teljesen*. A szorosabb értelemben vett pszichoanalitikus alapfo-

galmak és -elképzelések fenomenológiai reflexiójára és beillesztésére azonban, ahogy a tanulmány *Bevezetésében* is jeleztük, igazából csak a harmincas években elért eredmények nyújtanak lehetőséget (Husserl és a fenomenológia számára általában); az *ösztönök* és a *történetiség* akkor már részletesen kidolgozott husserli elmélete révén. Ekkor nyílik mód arra, hogy a tudat önellenállásának jelenségét (abban az értelemben, hogy a tudat önmaga elől elzár vagy elrejt bizonyos tartalmakat, amiket csak a terapeuta tud felszínre hozni), valamint olyan pszichológiai alapmechanizmusokat, mint az elfojtás és a hártás, abban a formában, ahogyan ezeket a pszichoanalízis érti, egy husserli indíttatású és alapvetésű fenomenológia megfelelően (kellőképp konkrétan) értelmezni tudja.

1. Az elfojtás Husserlnél (Nicolas Smith értelmezése)

Magyar nyelven is egyre bőségesebb irodalom áll a rendelkezésünkre fenomenológia és pszichoanalízis, konkrétan pedig Husserl és Freud viszonyáról. Ez a problémakör pedig a kortárs fenomenológiai kutatások egyik központi területe, amelyről mostanra már óriási mennyiségű anyag gyűlt össze (vö. Marosán 2020. 106. 238-as lábjegyzet).¹³

A nemzetközi irodalom terén ki kell emelnünk Nicolas Smith 2010-es monográfiáját, amely talán a legátfogóbb és legkoncentráltabb összehasonlító elemzés a tudattalan és az elfojtás husserli és freudi koncepciójáról. Smith tagadja azt a fenomenológiai tradícióban általánosnak mondható véleményt, hogy Husserlnél leginkább a tudatelöttes jelentésében vett tudattalannról lehet beszélni, és a freudi értelemben vett dinamikus tudattalannal a husserli filozófia nem igazán tudott mit kezdeni (Smith 2010. 2). Ezzel szemben Smith azon a véleményen van, hogy Husserlnél nemcsak értelmesen beszélhetünk a freudi elfojtás és dinamikus tudattalan értelmével egybevágó értelemben tudattalannról, hanem egy ilyen tudattalanfogalom egyenesen a husserli tudatkoncepció szerves részét képezi, és lényegi módon járul hozzá az utóbbi érthetővé tételéhez.

¹³ Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a pszichoanalitikus elmélet – és sajátosan a freudi koncepció – egyfajta „ösztönző tüske” szerepet is betöltött a fenomenológiai hagyományban; ahol a tudattalan fenomenológiai problémájával alkalmasint a freudi gondolatkör vehemens kritikája révén vetettek számot. Plasztikus példát ad erre Talia Welsh 2002-es tanulmánya, mely a tudattalan husserli és freudi gondolatának szisztematikus összevetésével foglalkozik; ugyanakkor megmutatja azt is, hogy mekkora ellenállással találkozhatunk az elfojtás és az ösztön-én (id) freudi elképzeléseivel szemben a fenomenológiai recepcióban, és számot vet ennek okaival is. Az okok röviden (olyan szerzőknél, mint pl. Eugen Fink és Dan Zahavi): a freudi pszichoanalízis túlságosan naturalisztikus, túl sok reflektálatlan, a pozitív tudományosságból eredő előfeltevés terheli, úgy operál a tudattalan fogalmával, hogy előtte a tudat fogalmát sem tisztázza kielégítően, és a saját tudat számára elvileg hozzáférhetetlen, lényegileg a pszichoanalitikus közvetítő tevékenységét igénylő tudattalan tartalmak elképzelése a fenomenológiai tradíció számos szerzője számára fenomenológiailag mélyen problematikus, pusztán hipotetikus konstrukciót jelentett (Welsh 2002, továbbá Zahavi 1999, Fink 1998).

Husserl szerint a tudat lényegi szerkezetéhez „rések” (*gaps*) tartoznak; és a tudat úgy működik, hogy bizonyos élményeket, élményegyütteseket a felszín alá nyom és a mélyben tart; ellenállást fejt ki velük szemben, hogy ezek az élmények vissza ne térjenek a felszínre; és ugyanakkor ezek az élmények szintén sajátos aktivitással rendelkeznek, és arra törekednek, hogy újra felszínre bukkanjának, ami a tudat felszíni és mélységi régiója között egyfajta feszültségteli viszonyt hoz létre. Ez Smith értelmezése szerint az elfojtás és a dinamikus tudattalan egy olyan felfogását eredményezi, amely már megfelel a freudi koncepciónak. A husserli elgondolás középpontjában Smith szerint az „eleven jelen” kései husserli fogalma áll, ahogyan az a passzivitás és a genetikus fenomenológia kontextusában megjelenik; mégpedig egy olyan fogalomként vagy fenoménként, amelyet az asszociáció, a – fenomenológiai értelemben vett – testi érzetek és érzések, az ön-temporalizáció és az ösztönök határoznak meg. Smith véleménye szerint az eleven jelen bomlik ki olyan módon, hogy bizonyos élményeket, tapasztalatokat a felszín alá nyom, elzár maga elől. Smith értelmezésében jelentős szerepet játszik a „szedimentálódott konkrét komplexumoknak” a D 14-es kéziratban felbukkanó husserli fogalma, mely „komplexumok” a felszín alá süllyedve nem válnak egyszerűen inaktívvá, hanem továbbra is hatással vannak a felszínre, és befolyásolják annak életét (Smith 2010. 228 sk.).

Amit Smith értelmezéséből hiányolok, az az elfojtás egy olyan értelme, amely az önkonstitúció különböző szintjei közti összeütközésből, feszültségteli viszonyból ered, és amelynek bizonyos részleteit a jelen tanulmány későbbi részeiben próbáljuk meg kibontani.

A tudattalan husserli felfogásának, mint a *Bevezetés*ben is utaltunk rá, legalább négy korszaka, illetve jól elkülöníthető szintje van: (1) a statikus fenomenológia, (2) az időtudat, (3) a genetikus fenomenológia és (4) az interszubbektivitásról, ösztönintencionalitásról és történetiségről szóló kései fejtegetések kontextusa. Az alábbiakban ezeket vizsgáljuk meg egy kicsit közelebbről.

2. A tudattalan a statikus fenomenológiában (háttér és horizont)

A *statikus fenomenológia* vezérmotívuma az a gondolat, hogy a tapasztalatban már megszilárdult, kész tárgyiságokkal és viszonyokkal van dolgunk; mindenütt bizonyos értelemben befejezett, statikus adottságokkal szembesülünk. Maga a „statikus fenomenológia” kifejezés egy elhatárolás, illetve egy ikerfogalom egyik párjaként született meg; amikor Husserl a statikus módszerrel a dolgokat az időbeliség és a keletkezés szemszögéből vizsgáló, részleteiben a húszas években kidolgozott *genetikus eljárással* állítja szembe (vö. pl. Hua XI: 336–345). A statikus megközelítésmód meghatározó műveinek számítanak a *Logikai vizs-*

gálódások (1900/1901), valamint az *Eszmék egy tiszta fenomenológiához és fenomenológiai filozófiához* (1913) című opuszok.¹⁴

A statikus fenomenológián belül a tudattalan úgy jelenik meg, mint az éber, figyelmes tudat fókuszát körülvevő *háttér és horizont*. Beszélhetünk *szinkronikus* (az éppen adott észleleti mezőben megjelenő) és *diakronikus* (egymásra rakódó időbeli rétegekből álló) horizontokról. Egyfelől a figyelem középpontjában álló tárgy vagy tény háttérét alkotó atematikus vagy implicit képzetek szövedékéről, másfelől pedig az emlékezet mélyére süllyedt emlékekről és tapasztalatokról van szó. Ami az előtért vagy a fókuszot övező atematikus háttérrel illeti, joggal lehetne kérdezni, hogy milyen értelemben beszélünk itt egyáltalán tudattalánról? Az érdeklődés, a figyelem centrumából kiszorított látens, atematikus képzetek vagy tapasztalatok azonban *láthatatlanabbak* tudnak lenni, mint gondolnánk, és nem is mindig a legkönnyebb feladat, hogy kifejezetten tudatosítsuk vagy tematizáljuk őket.

Husserl szerint az érdeklődés iránya és jellege, elvárásaink, előzetes koncepcióink lényegi szerepet játszanak a tapasztalati mező artikulációjában, sőt, a reflexió mozgásterének kialakításában is (ez utóbbi természetesen tágítható és fejleszthető, de nagyon sok erőfeszítés és tudatos munka szükséges hozzá). A tapasztalati mező áramlásában ténylegesen jelen vannak olyan elemek és összefüggések, melyeknek csak utólag kerülhetünk tudatába, ha egyáltalán felidézzük, tematizáljuk, tudatosítjuk őket. A látencia, az atematikusság a tapasztalat szerves részét képezi, olyan módon, hogy a nem tudatosított (itt: a figyelem fókuszán kívül maradó) tartalmak mégis alapvető módon befolyásolják az éber figyelmet is, a tapasztalat tematikus aspektusának jellegét, formálódását.

3. Tudattalan működések az időtudatban

Az időtudat husserli filozófiájának egyik legfontosabb és legismertebb momentuma a *kiterjedt jelenre* vonatkozó elmélete; illetve azon elképzelése, hogy létezik a múltra és a jövőre irányuló (tehát nem-jelen modalitású) észlelés. Úgy gondolta, nem lennének képesek összefüggő folyamatokat, eseményeket (pl. egy dallamot mint dallamot) észlelni, ha a tapasztalat csupán egymástól független, kiterjedés nélküli most-pontok füzéréből állna. Ahhoz, hogy az időben kiterjedt tapasztalatot meg tudjuk magyarázni, Husserl szerint fel kell adnunk az atomi most-pontokból álló észlelés (illetve tapasztalat) képzetét, amely alapján soha nem állna össze egységes, összefüggő tapasztalatfolyam. Eszerint az észlelésszerű most nem pontjellegű, hanem egy kiterjedt fázis, melyet az érzet-szerű *ősbenyomás*, a korábbi, éppen lecsengő ősbnyomások *retencionális* tudata (múlt-modalitású észlelés) és az éppen küszöbön álló, lehetséges jövőbeli ősb-

¹⁴ A továbbiakban csak *Eszmék* (Hua III/1).

nyomásokra irányuló *protenció* (jövő-modalitású észlelés) *együtt, egymással logikai egységben alkotnak*. Husserl ezt a modellt először szisztematikusan az 1904–1905-ös *Időelődásai*ban dolgozta ki (melyek Martin Heidegger és Edith Stein szerkesztésében jelentek meg 1928-ban), majd ezzel kapcsolatos elképzeléseit az 1917–1918-as *Bernaui kéziratok*ban, végül az 1929–1934-es *C-kéziratok*ban gondolta tovább (Hua X, XXXIII; HuaMAT VIII).

A tudattalan az időtudat problémakörében mindenekelőtt két tekintetben juttott szóhoz: a retenciók és a protenciók vonatkozásában. Az idő múlásával teljesen lecsengő, kifakuló retenciók ugyanis Husserl szerint nem vesznek el, hanem az emlékezet mélyére lesüllyedve alvó, potenciális állapotba kerülnek; de onnan is, szendergő, potenciális állapotba kerülve is, hatással vannak az élményfolyam aktuális fázisainak formálódására. Husserl ebben az összefüggésben megkülönböztet „*közeli*” és „*távoli retenciókat*” (Hua XI: 288–290, 384 sk., 407 sk., 426 sk.). A közeli retenciók aktív kapcsolatban vannak az észlelés jelenlegi pillanatával, a jelenlegi ősbnyomással. A távoli retenciók *korábbi retencionális fázisok összeolvadásából állnak*; ezek a retenciók nem konkrét tartalmakra, hanem *általánosságokra, típusosságokra* vonatkoznak (vö. Rodemeyer 2006. [mindenekelőtt 86–91]); Marosán 2020). A másik pont a *protenciók kérdése*: a protenciók Husserl szerint (a *Bernaui kéziratok*ban) egymással versengenek a megvalósulásért, és az töltődik be, amelyik valamilyen szempontból, valamilyen módon a legnagyobb telítettséget eléri (Hua XXXIII: 35 sk.). A kellő telítettséget el nem érő protenciók tendenciák az éber figyelem szintje alatt maradnak. Husserl szerint az éber tudatosság foka alatt és háttérben dzsungelszerűen nyüzsgő protenciók tendenciák sűrűjét tárhatjuk fel.

4. A tudattalan a genetikus fenomenológiában

Husserl a húszas években kezdi el részletesen kidolgozni az úgynevezett genetikus fenomenológiai módszert, melynek leglényegesebb elemeit a tízes évek második felében tárta fel. A genetikus fenomenológia minden kész, statikus adottságot és viszonyt egy *genézis*, egy keletkezési folyamat eredményeként mutat meg. A genetikus szemlélet szerint minden genézishez tartozik egy empirikus (a fizikai időhöz kötődő) és egy transzcendentális aspektus, a keletkezés folyamatának a priori struktúrája – és a genetikus módszert mindenekelőtt ez utóbbi érdekli: az *a priori, strukturális genézis*. A genetikus megközelítés fő problémája, hogy milyen folyamatok következtében kerülünk szembe érzéki és kategóriális (konceptuális) tárgyiságokkal; vagyis az éber, figyelmes tudat felszíne alatt és háta mögött zajló *passzív és aktív szintézisek* (ahol az érzéki tárgyakat a passzív, a kategóriális tárgyakat és összefüggéseket [fogalmakat] pedig az aktív szintézisek állítják elő).

A genetikus eljárás révén az éber és figyelmes tárgy tudat (és tény tudat) alatt és mögött egymással bonyolult kapcsolatba lépő, egymást részben támogató, fel-

erősítő, részben gátló affektusok és ingerek kusza sokaságát tárhatjuk fel. A genetikus fenomenológia eredményeit első ízben szisztematikusan feldolgozó és összefoglaló, *Elemzések a passzív szintézisről* című kötetben közreadott szövegek gyűjteményében (1918–1926, Hua XI) Husserl az érzéki tendenciák és törekvések (affektusok és várankozások, protenciók) összefüggésében gátlásról (*Hemmung*), illetve elfojtásról (*Verdrängung*) beszél; igaz itt arról van szó, hogy az erősebb tendencia gátolja, illetve elfojtja a gyengébbet. Bizonyos ingerek és affektusok felkeltik az éber, aktív én figyelmét, mások meg nem – és így ez utóbbiak a tudatosság felszíne alatt maradnak. Ez alatt a felszín alatt minden mozgásban és változásban van; nincsenek kialakult tárgyiságok, sem megszilárdult értelmek. Felfogástendenciák vannak (Hua XI: 34), amelyek azonban csak egy magasabb szinten tesznek számunkra hozzáférhetővé kialakult értelemalakzatokat. Ebben a tartományban vad és passzív értelemképződésről van szó.

Ami a felszín alatt zajlik, lényegileg meghatározza a felszíni életet. A két szféra nincs egymástól elszigetelve, a kettő között aktív és intenzív kommunikáció zajlik, melynek részleteit azonban csak a genetikus analízis képes megvilágítani. A mélységi élet folyamatai, struktúrái befolyásolják a felszíni életet; a felszíni élet tartós tárgyi struktúrái, szerzeményei (felismerések, állásfoglalások, elsajátított képességek) visszahatnak a mélységi élet fejleményeire. A két terület közti kölcsönhatás részleteit Husserl a harmincas években fogja kidolgozni.

5. A tudattalan az ösztönintencionalitás és a történetiség kései kontextusában

Husserl a húszas évek elején jut el az ösztönintencionalitás gondolatához (bár az „ösztön” mint konstituált tárgyi fenomén már sokkal korábban is foglalkoztatja); azonban a konstituáló, transzcendentális ösztönök elmélete csak a harmincas években ölti nála kiforrott koncepció formáját (erről részletesebben: Lee 1993; Husserlnél: Hua XV; Hua XLII; HuaMAT VIII). Eszerint a konstituáló transzcendentális szubjektivitásban vannak olyan passzív, ösztönszerű regiszterek, struktúrák, amelyek az aktív, magasabb szintű működések mozgásterét kialakítják, és mintegy (meghatározott tárgy nélkül is) célra irányítják ezeket a működéseket. Lényegileg összekapcsolódik az ösztön kérdésével a *teleológia* problémája, mely már a tízes évek második fele óta intenzíven foglalkoztatta Husserlt. A teleológia nála a folyamatok strukturális célra irányultságát jelentette, pl. az intenciónak, az üres vélekedésnek a betöltődésre való elvi vonatkozását. A transzcendentális ösztöntan a teleológia elméletének mélyebb megalapozását és fenomenológiai megvilágítását jelentette Husserl számára. A konstituáló transzcendentális szubjektivitás valamennyi szintjén (érzéki benyomások, tárgytudat, interszubjektivitás, fogalmiság és kultúra) működésben vannak ilyen passzív, ösztönös intencionális irányultságok. Az egyik legfontosabb fejlemény, ami a harmincas években Husserl gondolkodásában bekövet-

kezett, az az *interszubbjektívitás* központba kerülése. A *módszertani* kiindulópont továbbra is egológiai maradt, de *ontológiai síkon* a szubbjektum úgy mutatkozott meg, mint aki lényegileg interszubbjektív lény, egy nagyobb közösség része. Ez a gondolat nem hagyta érintetlenül az ösztönintencionalitás koncepcióját sem: kiderült, hogy az ösztönök már a legalsóbb szinten is alapvetően interszubbjektív jellegűek. Husserlnél ez többek között abban jutott kifejezésre, hogy a transzcendentális interszubbjektívítást lényegileg *ösztönközösségként* írta le (Hua XV: 596). Az ösztönök működések, az ösztönök vezérelte passzív (és aktív) szintézisek az éber én tudata nélkül mennek végbe.

A harmincas évek egy másik lényeges témája a *történetiség*, amely szintén már jóval korábban a szerző érdeklődésének homlokterében volt, de ekkoriban jut el odáig, hogy a történetiség fenomenológiai elméletét részletesen és rendszeresen is kimunkálja. A genetikus fenomenológia mindenekelőtt az individuális-monadikus genezisérről szól (az egyes konkrét személyes egónak a történetéről); a konkrét történelmi életnek a harmincas években kidolgozott elmélete (a *generatív fenomenológia*) már mindent a közösségi történelem nézőpontjából közelít meg. A történelmi genezis egyik kulcsfogalma itt is (mint már az *Eszmék* második kötetében is [különösen: Hua IV: 190–200, lásd még Mezei 1995. 57–58]) a generációkon belül és generációk között zajló *kommunikáció*; generációk praktikus és kommunikatív együttműködése (a kései korszakban pl. HuaMAT VIII: 398–401, 438–440). Ebből a folyamatból olyan kollektív habitusok és készségek, szociális struktúrák és összefüggések születnek, melyek azután lesüllyednek a közösségi emlékezet és tudattalan mélyére; és ott nem válnak teljesen inaktívakká, hanem onnan lényegi módon befolyásolják az aktuális felszíni társadalmi életet.

A társadalmi és történelmi élet mozgásterét az egymásra rétegződő ösztön-regiszterek alakítják ki (az érzéki adatokat elrendező, az észlelést formáló és irányító, a specifikusan interszubbjektív, valamint – „legfelül” – a kulturális és szellemi ösztönök). A generációkon belüli és közötti kommunikáció és praxis jellegét és struktúráját mindenütt meghatározzák a mindig működésben lévő passzív ösztönös intencionalitások; ugyanakkor az ösztönök maguk sem egészen változatlanok, visszahat rájuk a történelmi élet; továbbá Husserlnél – akárcsak Jung szerint – az ösztönöket az emberi létezés szintjén, mindenütt átítatja a kultúra. A kulturális és ösztönös szint között Husserl szerint folyamatos kommunikáció zajlik; ami azért is kézenfekvő, mert Husserlnél vannak kulturális, illetve az észszerűsége irányuló ösztönök.

Mivel a transzcendentális ego a kései Husserl szerint mindenütt a transzcendentális interszubbjektívitás (egy transzcendentális közösség) részeként konstituálja önmagát, ezért az individuális egóhoz tartozó individuális tudattalannak is van egy lényegileg interszubbjektív vonatkozása; sőt, a közelebbi vizsgálat azt mutatja, hogy az individuális tudattalan már mindenkor a kollektív tudattalan része. Az ösztönök és a történetiség új és minden korábbinál részletesebb ki-

fejtése lehetővé teszi, hogy a tudattalan ekkor jelenlévő koncepciója, valamint a pszichoanalízis tudattalankoncepciói között minden korábbinál szorosabb párhuzamot vonjunk. Nevezetesen: Husserl szerint a legalapvetőbb ösztön az *önfenntartás (Selbsterhaltung) ösztöne*; azonban különbséget tesz az önfenntartás különböző szintjei között. A legalsóbb szinten önmagának mint biológiai lénynek az individuális és generikus fenntartására irányuló ösztönei helyezkednek el (táplálkozási ösztön, nemi ösztön). A legmagasabb szinten azonban önmagának mint kulturális (morális, racionális) lénynek a fenntartását, megőrzését célzó ösztönök vannak. Ez a két szint azonban *összeütközésbe kerülhet egymással*, és az egyik szint (speciálisan az alsóbb) képzetait a magasabb, *a tudat alá szoríthatja* az ember önmaga mint kulturális lény érdekében. Itt pedig az elfojtásnak, a háritásnak olyan fogalmaihoz kerülünk közel, amelyekkel már Freud és Jung is dolgozott. Az interszubsztivitás kései elmélete révén pedig fenomenológiailag értelmesen magyarázható egy olyan felfogás, amely szerint a szubsztum bizonyos saját tudattartalmához csak más szubsztumok közbenjárása révén férhet hozzá (a pszichoanalitikus vagy pszichoterapeuta szerepe).

V. KONKLÚZIÓ

A fentiekben a tudattalan három meghatározó modelljét vetettük egybe: a freudi, jungi és husserli elméletet. Ezt a három koncepciót azért hasonlítottuk össze, mert mindegyiküknél felfedezni véltük a tudattalan mint olyan egy-egy, az adott szerzőnél különösen fontos jegyét: Freudnál a tudattalan individuális aspektusát, Jungnál a kollektívét, Husserlnél pedig az előző kettő egyesítését egy transzcendentális elmélet keretei között. Míg Freud és Jung elmélete végső soron egy empirikus teória, addig Husserl a transzcendentális magyarázat rangjára tart igényt: azaz egy a priori, minden lehetséges tudatra általában érvényes felfogás szeretne lenni. További fontos különbségek Husserlhez képest Freudnál a szexualitás túlhangsúlyozása, néhol általánosan uralkodó szerepbe való emelése, illetve – megint csak bizonyos pontokon – a vágyteljesítés motívumának az emberi tapasztalat minden rétegét és regiszterét érintő kiterjesztése a tudattalan leírásában (vö. Szummer 2014. 85). Jung esetében pedig a mitikus-vallási dimenzió túlhangsúlyozásáról lehetne beszélni; arról, hogy helyenként szeretne minden emberi tapasztalatot ehhez az eredeti tartományhoz kötni. Ezekhez Jungnál időnként bizonyos ezoterikus, sőt, okkultista kijelentések kapcsolódnak, melyek miatt Szummer Csaba Jungban a nyugati ezoterikus tradíció egyik utolsó nagy alakját látja (Szummer 2013).

Tanulmányunk harmadik részében azt kívántuk megmutatni, hogy minden különbség ellenére Husserl elképzelései néhol egészen közel kerülnek Freud és Jung megfontolásaihoz; sőt: végső soron a kései husserli filozófia alkalmassá vált arra, hogy explicite is befogadja a (freudi és jungi) pszichoanalízis egyes

kulcs gondolatait (mint a freudi és jungi értelemben vett elfojtás, háritás, illetve a tudat önellenállásának eszméi). Az idős Husserl megfontolásai alapján, úgy vélem, lehetségessé vált a tudattalannal kapcsolatos pszichoanalitikus kutatások eredményeinek szorosabb és adekvátabb fenomenológiai értelmezése; és ezáltal a tudattalan mint olyan radikálisabb fenomenológiai feltárása is.

IRODALOM

Rövidítések:

Hua = Husserliana – Edmund Husserl *Gesammelte Werke*

HuaMAT = Husserliana Materialien

- Brentano, Franz 1874/1973. *Psychologie vom empirischen Standpunkt*. Erster Band. Hamburg, Felix Meiner.
- Fink, Eugen 1998. Válság: XXI. melléklet, a 46.§-hoz. Fink melléklete a „tudattalan” problémájához. Ford. Ullmann Tamás. In Edmund Husserl *Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia*. II. kötet. 197–199.
- Freud, Sigmund 1900/2016. *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest, Helikon.
- Freud, Sigmund 1911. Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens. Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen. Bd. 3 (1). Wien, 1–8. In uő: *Gesammelte Werke*. Bd. 8. 230–238. Online: < <https://www.textlog.de/freud-psychoanalyse-zwei-prinzipien-psychischen-geschehens.html> > Utolsó letöltés dátuma: 2018. 11. 09.
- Freud, Sigmund 1920/2003. Túl az örömelven. Ford. Kovács Vilma. In Erős Ferenc (szerk.) *Sigmund Freud – Válogatás az életműből*. Budapest, Európa. 495–550.
- Freud, Sigmund 1923/2011. *Az őszalami és az én*. Ford. Dr. Dukes Géza, Hollós István. Budapest, Belső Egészség Kiadó.
- Freud, Sigmund 1939/1987. *Mózes*. Ford. Kertész Imre, F. Ozorai Gizella. Budapest, Európa.
- Horváth Lajos 2012. Affektív és figurális sematizmus Jung pszichológiájában Az archetípus fogalmának fenomenológiai olvasata. *Imágó Budapest*. 2(23)/3. 83–96.
- Hua III/1. Husserl, Edmund 1977. *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. Erstes Buch: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie 1. The Hague, Martinus Nijhoff.
- Hua IV. Husserl, Edmund 1952. *Ideen zur einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. Zweites Buch: Phänomenologische Untersuchungen zur Konstitution. The Hague, Martinus Nijhoff.
- Hua X. Husserl, Edmund 1969. *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins* (1893–1917). The Hague, Martinus Nijhoff.
- Hua XI. Husserl, Edmund 1966. *Analysen zur passiven Synthesis*. Aus Vorlesungs- und Forschungsmanuskripten (1918–1926). The Hague, Martinus Nijhoff.
- Hua XV. Husserl, Edmund 1973. *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität*. Texte aus dem Nachlass. Dritter Teil. 1929–1935. The Hague, Martinus Nijhoff.
- Hua XXXIII. Husserl, Edmund 2002. *Die 'Bernauer Manuskripte' über das Zeitbewußtsein* (1917/1918). Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
- Hua XLII. Husserl, Edmund 2014. *Grenzprobleme der Phänomenologie. Analysen des Unbewusstseins und der Instinkte. Metaphysik. Späte Ethik* (Texte aus dem Nachlass 1908–1937). New York, Springer.

- HuaMAT VIII. Husserl, Edmund 2006. *Späte Texte über Zeitkonstitution (1929–1934). Die C-Manuskripte*. New York, Springer.
- Jung, Carl Gustav 1912/2011. Symbole der Wandlung. In uő. *Gesammelte Werke 5*. Zürich, Patmos Verlag.
- Jung, Carl Gustav 1921/1995. Psychologische Typen. In uő. *Gesammelte Werke 6*. Düsseldorf, Walter-Verlag.
- Jung, Carl Gustav 1936/2011. *Az archetípusok és a kollektív tudattalan*. Ford. Turóczy Attila. Budapest, Scolar.
- Jung, Carl Gustav 1916/2016. *Két trász az analitikus pszichológiáról*. Ford. Nagy Péter – Sára Balázs – Ferentzi Eszter. Budapest, Scolar.
- Jung, Carl Gustav 1976/1977. The Houston Films [1976]. In W. McGuire – R. F. C. Hull (szerk.) *C. G. Jung Speaking: Interviews and Encounters*. Princeton/NJ, Princeton University Press. 277–352.
- Lee, Nam-In 1993. *Edmund Husserls Phänomenologie der Instinkte*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
- Marosán Bence Péter 2020. *Kontextus és fenomén II. Az igazság problémája a keletkezés és az időtudat husserli filozófiájában*. Budapest, L'Harmattan.
- Mezei Balázs 1995. *World and Life-World. Aspects of the Philosophy of Edmund Husserl*. Frankfurt/M, Peter Lang.
- Neumann, Erich 2005. *A Nagy Anya – A Magna Mater archetípusa a jungi pszichológiában*. Ford. Turóczy Attila. Budapest, Ursus Libris.
- Rodemeyer, Lanci 2006. *Intersubjective Temporality. It's About Time*. Dordrecht, Springer.
- Sajó Sándor 2014. *Majdnem minden – A megtört totalitás dialektikája*. Budapest, L'Harmattan.
- Samuels, Andrew 1986. *Jung and the Post-Jungians*. London – New York, Routledge.
- Smith, Nicolas 2010. *Towards a Phenomenology of Repression. A Husserlian Reply to the Freudian Challenge*. Stockholm, Stockholm University.
- Szummer Csaba 2012. Freud kettőssége és termékeny homályossága. *Imágó Budapest*. 2(23)/3. 55–74.
- Szummer Csaba 2013. Éjanyánk: Jung völksich miszticizmusáról. *Múlt és Jövő*. 24/4. 90–108.
- Szummer Csaba 2014. *Freud, avagy a modernitás mítosza*. (Tanulmányok és esszék a pszichoanalitikus antropológiáról és beszédmódról.) Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan.
- Torma Anita 2018. *A tudattalan problémája a husserli fenomenológiában*. Doktori disszertáció. Kéziratban.
- Ullmann Tamás 2010. *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás*. Budapest, L'Harmattan.
- Ullmann Tamás 2017. Hogyan működik a tudattalan? *Working Papers in Philosophy*. 2. Hyperlink: < http://www.fi.btk.mta.hu/images/2017_02_ullmann_tamas_hogyan_mukodik_a_tudattalan.pdf > (Utolsó letöltés dátuma: 2018. 11. 09.)
- Virág Teréz 1996. *Emlékezés egy szederfára*. Szerk. László Klári. Gerlőczy Sára rajzaival. Budapest, Animula Egyesület – KÚT Pszichoterápiás Rendelő.
- Welsh, Talia 2002. The Retentional and the Repressed: Does Freud's Concept of the Unconscious Threaten Husserlian Phenomenology? *Human Studies*. 25/2. 165–183.
- Zahavi, Dan 1999. *Self-Awareness and Alterity: a Phenomenological Investigation*. Evanston/IL, Northwestern University Press.